

פתח דבר

יהודה שנהב

המפץ הגדול בדמות קריסתם של השווקים הפיננסיים הוא אירוע חריג. גם הפיגוע הראוותני במגדלי התאומים היה אירוע חריג. ואולם אירועים חריגים מעצם טבעם הם כאלה אשר מאפשרים מבט מחודש על השיטה. כפי שמצטט קרל שמיט מפי תיאולוג פרוטסטנטי – ככל הנראה קירקגור:

אם רוצים ללמוד כהלכה את הכללי, צריך לחפש את היוצא מן הכלל האמיתי. הוא מסביר בבהירות גדולה בהרבה מאשר הכללי עצמו... כי על הכללי לא חושבים אפילו מתוך תשוקה, אלא רק בשטחיות עצלה. היוצא מן הכלל, לעומת זאת, חושב על הכללי בתשוקה מלאה אנרגיה.¹

בעיצומה של מלחמת העולם השנייה פרסם קרל פולני (אחיו של הפילוסוף מיכאל פולני) ספר יוצא דופן ושמו "התמורה הגדולה".² פולני מציע לנו ניתוח מפוכח, מקורי וביקורתי – גם אם כפוף להנחות יסוד ליברליות – המאפשר לעמוד על מקורות המשבר הכלכלי-פוליטי של הזמן הזה. פולני, יליד וינה, היה חייל בצבא האימפריה האוסטרו-הונגרית במלחמת העולם הראשונה ואחר כך עיתונאי ומרצה באוניברסיטה, ואת "התמורה הגדולה" כתב בלונדון, שאליה היגר בסוף שנות השלושים. כמו אחרים בני דורו – קרל פופר למשל, שכתב בעיצומה של המלחמה את המסה הגדולה כנגד אויבי החברה – הכתיבה שלו מעוגנת במשבר הפוליטי הגדול של התקופה, בעיקר בצמיחתו של הפשיזם.

מתוך ביקורת עמוקה על האסכולה הכלכלית האוסטרית והמודלים המופשטים שפיתחה במהלך המאה ה-19 בוחן פולני את ההקשר המוסדי-פוליטי של הכלכלה הטרונסאטלנטית והפריפריה הרשתית שלה. במרכז הניתוח שלו הוא מעמיד את השוק, שהלכה למעשה הוא מערכת של שווקים. פולני מנסח את מה שהוא מכנה "התנועה הכפולה" (double movement): מן הצד האחד היווצרותו של השוק והפחה של רוח חיים בו, ומן הצד האחר שמירה קפדנית על גודלו, התנהגותו וטוהר מידותיו. פולני מזכיר לנו שהשוק, מעצם הגדרתו, צריך להיות מוגבל ומתוחם באמצעות חוקים ומנגנונים אדמיניסטרטיביים מרסנים אשר יגנו עלינו מפני הפיכתו למולך טורף. התנועה הכפולה היא

¹ קרל שמיט, *תיאולוגיה פוליטית*, בתרגום רן הכהן, תל-אביב: רסלינג, 2005, עמ' 35.

² Karl Polanyi, *The Great Transformation*, New York: Beacon Press, [1944] 1965

שמאפשרת יצירתיות ויצריות עם הגנה מתאימה על החברה מפני השוק. זה תפקידה של המדינה. המדינה היא שיצרה את השוק והיא שמחויבת להגן מפני נזקיו. פולני מסביר שהשוק – גם כמוסד (למשל המדינה) וגם כרשת (למשל שיתוף הפעולה המוניטרי הבינלאומי) – צריך שיהיה משוקע בתוך מטריצה כלכלית-פוליטית כוללת ומאוזנת העולה על סך חלקיה; בכך חלק על הרעיון הליברלי (כפי שהתבטא למשל אצל פרדריק הייק) שלפיו השוק מווסת את עצמו. פולני מלמד אותנו שהשוק אינו תוצר של הטבע, אלא מארג של יחסים חברתיים, ואלו האחרונים הם אשר מייצבים ומווסתים את השוק ונותנים הכשר לפעילותו. המוסדות החברתיים, המוניטריים והפיסקליים יעמדו שם כדי למתן את מחזורי הגאות והשפל, כדי לספק ביטחון חברתי. היעדרם של חסמים כאלה יכרסם בחוסנו של כל משטר דמוקרטי.

פולני לא השתמש במושג ניאו-ליברליזם, אבל האידיאולוגיה הניאו-ליברלית, שצמחה מתוך משבר מדינת הרווחה שלאחר מלחמת העולם השנייה, העניקה לגיטימציה לקפיטליזם הגלובלי של ההון, השונה מאוד מן הקפיטליזם המאורגן של המחצית הראשונה של המאה ה-20. זה האחרון היה מבוסס על מדינת האומה כזירה שהייצור מתארגן בתוכה ועל ייצור המבוסס על השתתפות המדינה, ארגוני העובדים וארגוני התעשיינים. אוליגרכיית ההון עדיין היתה מורכבת מאנשים בעלי שם, זהות ואזרחות. עולם העבודה – ולא ספסרות האשראי הבלתי נסבלת – עדיין היה הציר המרכזי של הכלכלה. אף שלא היה קפיטליזם בעל פנים אנושיות, בכמה מן הארצות הקפיטליסטיות הגדולות הוא הוגבל על ידי מדינת הרווחה שצמחה בתום מלחמת העולם השנייה. גם אם ההשקעות בבריאות ובחינוך נעשו לצרכים פונקציונליים, צורכי התעשייה וניהול האוכלוסייה עדיין הצדיקו השקעות בכני אדם.

בעוד תומכי הפרויקט הניאו-ליברלי מפנים אותנו אל הליברליזם הקלאסי כנקודת מוצא אידיאולוגית (למשל אדם סמית, דיוויד יום או ג'ון סטיוארט מיל), הקשר בינו לבין הליברליזם הקלאסי הוא סמנטי בלבד. הניאו-ליברליזם מקדם את מעמדם של תאגידי ההון הגדול ומצדיק את הפיכתם למיני-מדינות אשר שולטות בחיי נתיניהן ומתעמרות בהם. אם במשך מאות בשנים התפתחו במחשבה המדינית תיאוריות של זכויות (זכויות אדם למשל, זכויות חברתיות או אפילו זכויות קולקטיביות), בא הריבון התאגידי, ובחסות הניאו-ליברליזם מייתר את מערך הזכויות הליברלי. דוגמאות קלאסיות הן רמיסת חופש הפרט ורמיסת הדמוקרטיה על ידי תאגידים דורסניים כמו תאגיד הנפט של ג'ון רוקפלר או תאגיד המסחר וולמארט. כפי שהמחקר מלמד, הללו עושקים את הפרט, רומסים את עובדיהם, ושוברים את מטה לחמם של בני אדם רבים אשר אינם מוכנים לעבוד בתנאים לא תנאים. המשבר העולמי הנוכחי גורם לנו לשאול את השאלה המתבקשת (תמיד בדיעבד), איך למרות הפגיעה הקשה של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית בחברה, היא מעולם לא הביאה לידי נקודת עצירה במתכונת של מצב חירום. להפך: היא נתפסה – ועדיין נתפסת – כחלק מהתפתחות "טבעית" של השוק. התשובה לשאלה היא כמובן מעמדית וגזעית: יש

אזורים חברתיים שבהם התפרעות של השוק היא סופה רצחנית, ויש אזורים שבהם אין היא אלא עוד סערה חורפית רגילה.

את שורשיו האידיאולוגיים של הפרויקט הניאו-ליברלי אפשר לאתר בשנות הארבעים באוסטריה ובשנות החמישים בארצות הברית. הקבוצה האוסטרית בראשותו של פרדריק הייק מסגרה את סדר היום שלה לא רק כפרויקט כלכלי שעוסק בצמיחה והתייעלות, אלא גם כפרויקט פוליטי שנתפס כמי שמעניק יותר חופש וחירות לפרט. דמוקרטיה, חופש וכלכלת שוק נתפסו כמשלימים. הקבוצה האמריקנית בראשותו של מילטון פרידמן ואסכולת שיקגו קידמו את השוק כערך עליון, לא בלי קשר למערך התרבותי של המלחמה הקרה. תורותיהם של הייק ופרידמן זכו לגיטימציה עולמית לאחר שאלה קיבלו בשנות השבעים פרסי נובל לכלכלה. במקביל, ב-11 בספטמבר 1973 (מה שנהוג לכנות בדיעבד "מיני 9/11"), ביצעה ארצות הברית ניסוי כלים בניאו-ליברליזם בצ'ילה, כשהיא מסייעת לרודן פינושה בהפיכה נגד שלטונו הסוציאליסטי של סלבדור איינדה. בחסותו של שלטון ניאו-קולוניאלי חוסלה הביקורת, חוסלו האיגודים, וחוזק ההון, אגב פעולה מסיבית של הפרטה. הפרויקט האידיאולוגי הפוליטי הזה נוהל בניצוחו של הנרי קיסינג'ר, בסיוע תלמידי אסכולת שיקגו שהיו ליועציו של הרודן פינושה. בתחילת שנות השמונים עוצב הפרויקט הניאו-ליברלי כפרויקט מדינתי המבוסס על נסיגה מן הכלכלה ועל הפטישיזציה של רעיון השוק החופשי — על ידי מרגרט תאצ'ר באנגליה, דג שיאופינג בסין ורונלד רייגן בארצות הברית. הפילוסופיה הכלכלית של רייגן וצוות יועציו, מה שנהוג לכנות "רייגונומיקס", התבססה על "כלכלת צד ההיצע". תיאוריה כלכלית המבוססת על יצירת הון בקרב העשירים כמנוע לצמיחה, שימוש בכלים מוניטריים על חשבון הכלים הפיסקליים ושמירה על אינפלציה נמוכה ללא קשר להשלכותיה על תעסוקה ואבטלה — תפיסה שקידם פול וולקר שהתמנה בסוף שנות השבעים לנשיא הפדרל רזרב של ארצות הברית. קרל פולני לא כתב במסורת המחשבה הביקורתית. הוא לא תיאר את האופן שבו חיהם של אנשים רבים, חולים, נכים, עניים או אסירים, הופכים בחסותו של השוק הניאו-ליברלי לחשופים ופגיעים. הוא לא תיאר את ההיגיון שהמדינה מתרצת באמצעותו את דלדול סל התרופות ומטשטשת את ההבחנה בין עיתונות לבידור, בין ספרות לסחורה או בין ידע אקדמי למוצר צריכה. הוא לא תיאר את האופן שבו בחסות האידיאולוגיה הניאו-ליברלית מצדיקים הפרטת זכויות ריבוניות כמו ניהול של בתי סוהר ומסירתן לחברות כוח אדם, התעשרותם המופלגת של מעטים והפיכתם של רבים לעניים.

בהקשר זה טען דיוויד הרווי כי הניאו-ליברליזם הוא פרויקט פוליטי, מכשיר של מלחמת מעמדות מהופכת: כלי אידיאולוגי רב-עוצמה למלחמה של החזקים בקבוצות המוחלשות.³ הרווי מראה, בצורה שיטתית ומשכנעת, כיצד הפרויקט הניאו-ליברלי הוא במקורו אמצעי להשבת הכוח הפוליטי והכלכלי לידי מעמד ההון הפיננסי והאליטות הכלכליות שכוחם נשחק לאחר מלחמת העולם השנייה. להון של הקפיטליזם הגלובלי יש גיאוגרפיה

David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, 2005

ותפיסת זמן אחרות מאלה של הקפיטליזם במסגרת מדינת הלאום. הוא מנותק (חלקית) מן ההיגיון של המדינה ומבוסס על הפרדה מטרידה בין הון לעבודה. אחד הנתונים המדהימים המצביעים על נתק זה הוא שבסוף המאה ה-19 היה שיעור הסחורות מתוך נפח הכלכלה גדול יותר משיעור הסחורות בסוף המאה ה-20. כלומר, חלק גדול יותר מן ההון אינו הולך לייצור או לתשלום שכר עבודה אלא להשקעות ספקולטיביות. זו אחת הסיבות שבשלהן אין כיום להון עניין בהשקעות בחינוך, בתשתיות, בכריאות, בדיוור או ברווחה (כמו שהיה מקובל בקפיטליזם הלאומי הפורדיסטי). יותר מכך, על חוסר הסימטריה בין הון לעבודה בתהליכים גלובליים ניתן ללמוד מן הנתון הזה: למרות הדיבורים על הגירה ועל ניידות עובדים, שיעור העובדים שמועסקים מחוץ לארצם הוא בסך הכול 1.5% מכוח העבודה. הגלובליזציה, שלא כמו אצל פולני, היא בעיקר מושג שמבטא את ההון שמתגלגל לו ברחבי העולם, ולא את העבודה, שהיא ניחת יחסית לניידותו של ההון. הסיבה המרכזית לכך היא שההון מעביר את הייצור למקומות שבהם אפשר לקנות את העבודה בזול. חוסר הסימטריה הזו אינו משפיע רק על ניצול כוח העבודה בעולם השלישי. הוא מביא גם לידי הגדלת האבטלה במדינות המתועשות. בין 1980 ל-1995 גדל מספר המובטלים בשבע המדינות המתועשות מ-13 מיליון ל-24 מיליון. זו כמעט הכפלה של מספר המובטלים ב-15 שנים, וזאת בלי להביא בחשבון עוד 4 מיליון עובדים שחדלו לחפש עבודה ועוד 15 מיליון המועסקים במשרות חלקיות או זמניות.

תפיסת הפונדמנטליזם של השוק הפיננסי גורסת שהכלכלה היא אובייקט אוטונומי בעל חוקים עצמאיים משלו ושהחברה משובצת בתוך הכלכלה, ולא להפך. היחיד, לא החברה, נתפס כיחידת ההתייחסות העיקרית. עוני נתפס כתוצאה של חולשת הפרט ולא של החלטות פוליטיות ומבניות. תפיסה זו מגולמת במשפט מפתח של תאצ'ר, שלפיו "אין דבר כזה שנקרא חברה. יש רק אינדיבידואלים". אין בכך כדי לומר שההון בהכרח אכזר. הוא פשוט אדיש, נטול פנים ובלתי מוחשי. בני אדם הם מושג מופשט מדי עבורו. 11 בספטמבר 2001 לא רק המחיש לנו את גודל הזוועה של הרג אזרחים, אלא גם הסב את תשומת לבנו לעובדה שהכסף למימון פעולות אלה הועבר בנתיבי הגלובליזציה החדשה. כתבת תחקיר עומק בעיתונות האמריקנית לימדה אותנו כי עם בעלי המניות של חברת ההשקעות הווינגטוני קרלייל (Carlyle), המושקעת עמוק בתעשיית ההגנה האמריקנית, נמנים טיפוסים בולטים כמו ג'ורג' בוש, פרנק קלושי (מזכיר ההגנה לשעבר וסגן מנהל הסי-איי-א), ג'יימס בייקר ו... אוסאמה בן לאדן.

הצגתי כאן את הניתוח של פולני כניתוח מבפנים, מתוך ההיגיון של השיטה. אני בטוח שפולני לא היה חותם על הניסוח של ביקורת הכלכלה הפוליטית כפי שהצגתי אותו כאן. ואולם ספרו של פולני צריך שיילמד במחלקות לכלכלה דווקא משום שהוא בא מן השיטה ומקבל את עקרונותיה. אין ספק שפולני מלמד אותנו כאן שיעור על משמעות התאוותנות הבלתי נסבלת של הפלוטוקרטיה הבינלאומית. כשביל פולני היתה המאה ה-19 המאה האמתית של הגלובליזציה. נוסדו בה ארבעה מוסדות כלכליים-פוליטיים חשובים, שניים מהם ברמה הגלובלית (הסכם וינה משנת 1815 והמערכת המוניטרית הטרנסאטלנטית,

לרבות שוק הזהב) ושניים ברמה הלאומית (מנגנון השוק ומוסדות המדינה הליברלית). המשבר הנוכחי הוא כישלון של הפרויקט המודרני במונחיו של פולני. הקפיטליזם הפיננסי של השלב הנוכחי הוא כישלון חברתי, פוליטי ומוסרי, אבל בעיקר הוא שגיאה בהבנה של מושג השוק. מתברר שוב, ששוק שאינו מרוסן הוא לא רק אויב הציבור, אלא גם אויב של המנגנונים הכלכליים עצמם. פולני מלמד אותנו ששיתוף פעולה בינלאומי אינו מכשיר להעצמת השוק או להגדלתו, אלא להפך: הוא מנגנון אשר מכיר את מגבלות השוק וחוסם את גידולו. לכן, מה שאנו מכנים "גלובליזציה" אינו המושג שפולני התכוון אליו, אלא גידול פרא של שוק ההון, גולם שקם על יוצרו.

קשה להגזים בחשיבות הניתוח של פולני, הן להבנת מידותיו האמיתיות של מושג השוק והבנת הסכנה הטמונה בקשר בין החריג הפוליטי (במונחים של שמיט) לחריג הכלכלי (במונחים של פרנץ נוימן) והן לניסוח מחודש של ההיסטוריוגרפיה של הגלובליזציה. שניים מן המאמרים בגיליון זה נוגעים בדיוק בנקודה זו של ביקורת הפריודיזציה של הגלובליזציה ומשמעותה בהקשר המקומי.

נאור בן יהודע מציע לנו מבט מחודש על הגלובליזציה בישראל/פלסטין. בן יהודע בוחן סיפור מקומי אחד: סיפור עלייתו של דיג הסרדינים, בייחוד בנמל יפו, וקריסתו בסוף שנות השבעים. האנתרופולוגיה של הדיג ביפו שהוא מציג חושפת את הקיטוב השיחני והפרקטי שהתעצב בין "דיג מודרני" — דיג ממוכן הפועל לפי הגיון הייצור התעשייתי — ובין "דיג פרימיטיבי" — דיג עונתי מצומצם שהתעצב בידי דייגי יפו בשולי הפרויקט הציוני. בתוך כך הוא מבקר הן את השיח המקומי על הגלובליזציה והן את הפרמטרים לתארוך שלו בישראל. בייחוד הוא מבקר את התפיסה המקובעת שלפיה אפשר לעגן את תהליך הגלובליזציה של ישראל בתהליכים שהחלו בשנות השמונים, בעקבות נפילת חומת ברלין והתוכנית לייצוב המשק. הוא מציע תפיסה מורכבת יותר, אשר ממקמת את הדיון בגלובליזציה בהקשר הקולוניאלי שלו ובתוך מטריצה של יחסי כוח.

תמר ברקאי עוסקת בביקורת השיח הניאו-ליברלי וההיסטוריוגרפיה של הגלובליזציה מתוך התמקדות במה שמכונה בזירה התאגידית "אחריות חברתית של עסקים". זהו שדה פעילות ארגונית המקדם את התפיסה שלצד יצירת רווחים תאגידים מחויבים גם באחריות לקהילה. השדה התיאורטי סביב סוגיה זו מתחבט בין שני קטבים: האחד רואה ב"אחריות חברתית של עסקים" קטגוריה אידיאולוגית המיוצרת על ידי תאגידים ומומחים לניהול כמנגנון לטיהור פעילותם הכלכלית והשגת לגיטימציה בזמן של משבר; והאחר אמנם מסכים עם הממד האידאולוגי, אבל מצביע גם על התוצאות הבלתי צפויות של המעשים. תאגידים המוצאים את עצמם בתוך פרוגרמה כזו מחויבים לדיווח ואחריות (accountability), גם אם קיבלו עליהם מחויבות זו שלא מדעת וכלי הסכמה מפורשת. ברקאי לוקחת את הדיון למקום אחר. היא מתבוננת בתופעה ממבט מקומי ומראה כיצד התרגום שלה לישראל מאופיין בזיהוי חדר-ערכי של האחריות החברתית עם האידאולוגיה הלאומית ומתווך בתוך כך בצבירת הון סימבולי ופרקטי.

שני מאמרים בגיליון זה עוסקים בשאלות של זהות. אורנה ששון-לוי מסכמת מחקר של שנים אחדות שבמסגרתו היא מציבה את הקטגוריה של "אשכנזיות" הן כאובייקט של דעת (המבחין בין "אשכנזיות" ל"אשכנזים") והן כמסמן בתוך פוליטיקת הזהויות בישראל. מתוך הסתמכות על כמה עשרות ראיונות היא משרטטת קווי מתאר תיאורטיים ואמפיריים לדיבור על "אשכנזיות". היא מצביעה על הדיבור הכפול על אשכנזיות: אחד המנכיח אותה כמסמן של היררכיה תרבותית וכנכס מניב תגמולים, והאחר מטשטש את קיומה הפוזיטיבי(סטי) של הקטגוריה ומכחיש את קיומה. מאמרה של מירב אהרון גוטמן, המבוסס על ארבע שנות אתנוגרפיה בעיר אשדוד, עוסק בתמונת מראה של דיון זה: בשיח המזרחי ובאופן שבו הוא מעוגן בפריבילגיות תרבותיות ופוליטיות. היא עומדת על האסטרטגיות הלשוניות והתרבותיות שבאמצעותן התזמורת האנדלוסית וחבריה מתכתבים עם שדות התרבות השונים בישראל. בתוך כך היא מצביעה על נגישות דיפרנציאלית למשאבים הסימבוליים של כינון זהות בכלל, וזהות מזרחית בפרט, וטוענת כי זהות "אתנית מזרחית" היא בגדר אופציה רק כשהיא מזכה את חבריה בפריבילגיות סימבוליות ומטריאליות. בטענה זו, גם אם היא גורפת, ישנו הפוטנציאל לקשור את שאלת הזהות למורפולוגיה האתנית והגזעית בישראל ולשאלות מעמדיות מובהקות.

בגיליון זה שני טקסטים תיאורטיים מתורגמים. האחד הוא של ברנאר לאהיר, "מהתיאוריה של ההביטוס לסוציולוגיה פסיכולוגית", בלוויית מבוא מבאר של גדי אלגזי. אלגזי מציג את לאהיר, סוציולוג צרפתי צעיר, כמי שמניח את קווי המתאר לביקורת אחדות המושג "הביטוס" אצל פייר בורדייה ובתוך כך גם עוסק בשאלה המרכזית בסוציולוגיה של מהו "החברתי" בדיון האינטלקטואלי בצרפת. הטקסט של ג'ודית באטלר עוסק במה שנתפס כ"חור השחור" של "הדמוקרטיה האמריקנית": מחנה המעצר בגואנטנמו. מאז שנת 2001 ארצות הברית מחזיקה בבסיס חיל הים במפרץ גואנטנמו מאות עצירים מינהליים, שקצתם נעצרו בארצות הברית וקצתם במקומות אחרים בעולם (כמו אפגניסטן). רבים מן העצורים טוענים כי נשלחו למחנה בגלל בלבול בין שמם לבין שמות של חשודים אחרים, ללא אפשרות ממשית להוכיח את טענתם. דוחות של ארגון אמנסטי מלמדים שעינוי העצירים במחנה כולל הטבעה במים קרים, גילוח כפוי של שער הגוף, שוקים חשמליים או הגחכה של אמונות דתיות. באטלר חוזרת אל גואנטנמו (שהנשיא הנבחר ברק אובמה הבטיח לסגור אותו), כדי לתהות על פשרו של המושג "מעצר לתקופה בלתי מוגבלת". מבט היסטורי משווה מראה כי כשתיקן המנדט הבריטי בשנת 1945 את תקנות ההגנה, התכנס בתל-אביב כינוס חירום של פרקליטים יהודים שביקשו להביע מחאה. כדאי להיזכר בכמה מן התגובות שלא נשמעות היום בישראל ביחס למעצרים מינהליים: "איך דומה [לזה] בכל ארץ נאורה, אף בגרמניה הנאצית לא היו חוקים כאלה...", אמר יעקב שפירא (שהיה לאחר מכן יועץ משפטי לממשלה). תקנות אלה "הן הרס יסודות המשפט בארץ", הוסיף. "יש כאן הפרה של מושגים אלמנטריים של חוק, צדק ומשפט. ... שרירות זו, גם אם היא מאושרת ע"י מוסד מחוקק, היא אנרכיה...", אמר ד"ר מ' דונקלבלום (לימים שופט בית המשפט העליון). האם

יש ביטחון "שלא יאסר אזרח לכל ימי חייו ללא כל דין..."⁴, שאל דב יוסף בתדהמה. "אין לדרוש מהאזרח שיכבד חוק המעמיד אותו מחוץ לכל חוק", השלים.⁴ בגיליון מדור חדש הקרוי "דוח מחקר" ובו דיווחו של ישראל בלכמן על מחקר שעשה באוניברסיטת תל אביב. בלכמן מדווח, בפעם הראשונה בישראל, על תת-הייצוג של המזרחים (ועוד יותר של נשים מזרחיות) באוניברסיטאות בישראל. עוד בגיליון שתי מסות, של רועי וגנר, "כלום יכולים המוכפפים לשתוק?", ושל נעם גל, "על הפעולה הפוליטית של המטפוראידי".

במדור הספרים של גיליון זה שלוש סקירות. דני רבינוביץ סוקר ספרים העוסקים במשבר האקלים, ובתוך כך מציג את מבוכת מדעי החברה אל מול נתוני המשבר ואל מול תפיסת המציאות ואתגרי השינוי החברתי-פוליטי שנתונים אלה וניתוחם מעלים. עודד נעמן כותב על "שיח לוחמים" (1967) ועל קובץ העדויות הראשון של ארגון "שוברים שתיקה" (2004) בניסיון להשוות בין המצבים ההיסטוריים ובין המאפיינים החברתיים והפוליטיים שיצרו את שני הטקסטים האלה ואת עוצמתם השונה. אלמוג בהר כותב על ספרי מחקר חדשים בספרות עברית המבקשים להציע פרספקטיבה חדשה לתפיסת ההיסטוריה של הספרות העברית ושל ביקורתה, כאשר הם נעזרים במסגרות תיאורטיות של ביקורת הלאומיות, של פוסטקולוניאליות, של מגדר ושל הביקורת המזרחית.

* * *

שרה חניסקי, חברת מערכת כתב העת וחוקרת ביקורתית בזכות עצמה, נפטרה השנה ממחלה. חניסקי ליוותה את כתב העת מאז הקמתו וחיברה כמה חיבורים מבריקים שהפכו זה מכבר לנכסי צאן ברזל של החשיבה הביקורתית בתחום של ביקורת האמנות והתרבות המקומית, שהבולטים שבהם הם "שתיקת הדגים" ו"עיניים עצומות לרווחה". בשניהם היא מצביעה על הקשר הבלתי נסבל בין אידיאולוגיות שלטוניות וכוח לבין שדה האמנות. זוהי אבדה גדולה למשפחתה ולקהילה הביקורתית כולה.

* * *

לבסוף תיקון טעות. בגיליון תיאוריה וביקורת 32 (בושה), במאמרו של חיים דעואל לוסקי, "בושה שאולה", נפלה טעות עריכה במונח הדרידיאני *différance*, שתוקן בטעות ל-*différence* (שם, 91, 95 ו-96). אני מתנצל על טעות זו.

4 ס' גרייס, הערכים בישראל, חיפה: אל-אתיחאד, 1966, עמ' 14-15.

